

Husseiniová, Andrea; Šlancarová, Věra

Škapulíře z kostela sv. Jakuba v Brně

Archaeologia historica. 2017, vol. 42, iss. 1, pp. 221-231

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2017-1-11>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/136541>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ŠKAPULÍŘE Z KOSTELA SV. JAKUBA V BRNĚ

ANDREA HUSSEINIOVÁ – VĚRA ŠLANCAROVÁ

Abstrakt: Škapulíře se staly nedílnou součástí bohatého duchovního světa barokního člověka. Jejich unikátní dochovaní v kryptě kostela sv. Jakuba v Brně poskytuje jedinečnou příležitost k nahlédnutí do široké problematiky střetu katolické zbožnosti, adorace svatých a víry v jejich zázračné působení u prostých věřících. Detailní ikonografický rozbor několika zachovaných kusů je zasazen do dobového kontextu z hlediska času i proveniencí. Vzácný soubor z poloviny 17. až poloviny 18. století tak může posloužit jako analogie k podobným kolekcím dochovaným na našem území.

Klíčová slova: škapulíře – Brno – novověk – archeologické nálezy – ikonografie.

Scapulars from the Church of St. James, Brno

Abstract: Scapulars were typical features of the rich spiritual world of people living in the baroque period. Their preservation in the crypt of the Church of St. James, Brno provides a unique insight into the broad issue of the clash between the Catholic religion, veneration of saints and faith in their miraculous powers on the part of ordinary people. A detailed iconographic analysis of several preserved items is placed in the historical context in terms of time and provenance. The precious series from the mid-17th century – mid-18th century can thus serve as an analogy for similar collections from the territory of the Czech Republic.

Key words: scapulars – Brno – modern age – archaeological finds – iconography.

Úvod

Putování na posvátná místa spojená podle legendy s projevem milosti Boha, Panny Marie nebo svatých mají dlouhou tradici. K poutním cílům známým ve středověku začala především v 17. a 18. století přibývat nová místa mariánského kultu, často uměle zakládaná, která byla

Obr. 1. Panna Marie Škapulířová (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 803/1. Foto Veronika Šulcová. Abb. 1. Jungfrau Maria vom Berge Karmel (Ausschnitt), 17.–18. Jhdt., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 803/1. Foto Veronika Šulcová.

opatřena kopiemi zázračných obrazů z jiných významných poutních míst. Lidé putující na svatá místa hledali požehnání pro své konání, prosili o pomoc v neštěstí, o uzdravení své či svých blízkých, žádali o odvrácení nejrůznějších pohrom nebo konali pokání pro spásu vůbec. Mezi hmotné doklady tohoto typu zbožnosti patří devocionálie zakupované na poutních místech ve formě svatých obrázků, škapulířů, medailonků, růženců apod. (Hošková 1996, 13–15).

Soubor textilií

Z krypty kostela sv. Jakuba v Brně byly během archeologických výzkumů v roce 2011 získány fragmenty několika škapulířů, jednalo se o tisky na hedvábí výškově obdélného formátu (k detailnímu materiálovému rozboru Šulcová–Zůbek 2012; Šulcová 2012). První fragment nese motiv Panny Marie držící v náručí dítě-Krista (inv. č. 803/1; obr. 1). Korunovanou postavu Panny Marie obklopuje v celé výšce paprscitá svatozář. Dítě objímající matku je prostovlasé, s kruhovou svatozáří kolem

Obr. 2. Panna Marie Tužanská (výřez), po roce 1689, Muzeum města Brna, inv. č. 806/1. Foto Veronika Šulcová.
Abb. 2. Jungfrau Maria zu Turans (Ausschnitt), nach 1689, Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 806/1. Foto Veronika Šulcová.

Obr. 3. Sv. František z Pauly (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 806/2. Foto Veronika Šulcová.
Abb. 3. Hl. Franz von Paula (Ausschnitt), 17.–18. Jhdt., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 806/2. Foto Veronika Šulcová.

hlavy. V pravé ruce drží Panna Marie škapuliř, směřující k duším v očistci v poukazu na jejich osvobození. Sugestivně podané vyobrazení očistce je umístěno pod obloukem ve spodní části fragmentu. Ústřední výjev lemuje špatně čitelný nápis: *Er rett uns aus aller Noth / Führe uns zu Jesu nach dem Todt / Jungfrau Carmeliter Zier / Behiet uns durch h. Scapulir.*

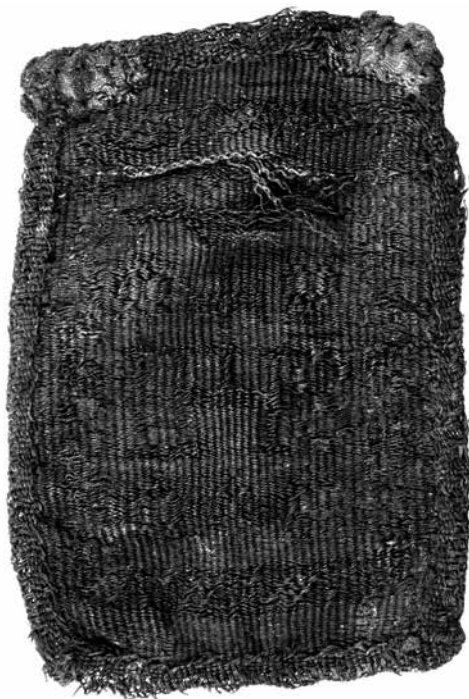
Na druhém exempláři je znázorněna Panna Marie sedící na širokém trůnu, oděná do splývavých šatů a bohatě řasené draperie svrchního pláště, na jejímž levém boku spočívá dítě-Ježíš (inv. č. 806/1; obr. 2). Obě postavy jsou korunovány, Matka drží v pravé ruce žezlo. Malý Kristus je zobrazen jako vládce světa, v levé ruce atribut říšské jablko, volnou pravici pozvedá v zehnajícím gestu. Svatozář je tentokrát zobrazena pouze za Mariinou hlavou. Celý výjev obepíná růžový keř s mohutnými trny, symbol poukazující na čistotu a zároveň i utrpení Panny Marie. Ve spodní části se nachází nápis: *Vera Effigies Miraculosae – B. V. M. Turzanensis.*

Třetí fragment textilie představuje tištěný obraz s polopostavou světce ve tříčtvrtečním profilu – muž ve středním věku s plnovousem je zahalený v poustevnickém rouše s kápí na hlavě, oběma rukama se opírá o poutnickou hůl (inv. č. 806/2; obr. 3). Jeho svatost je zdůrazněna svatozáří okolo hlavy. Postava světce je ozdobně rámována v kartuši ze silně stylizovaných akanťových listů jako výraz utrpení a překážek pozemského světa. V nápisové destičce je uvedeno: *S. Franciscus de Paula (?)*.

Na dalším, v pořadí čtvrtém tisku se opět setkáváme s motivem trůnicí Panny Marie s malým Kristem (inv. č. 806/3; obr. 4). Panna Marie drží v pravé ruce žezlo, Ježíšek v levé ruce jablko. Svatozář je viditelná za hlavou Panny Marie a také naznačena kolem celého výjevu. Motiv

Obr. 4. Panna Marie Tuřanská (výřez), po roce 1689, Muzeum města Brna, inv. č. 806/3. Foto Veronika Šulcová.
Abb. 4. Jungfrau Maria zu Turans (Ausschnitt), nach 1689, Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 806/3. Foto Veronika Šulcová.

Obr. 5. Nápis IHS (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 808/1. Foto Miloš Strnad.
Abb. 5. Aufschrift IHS (Ausschnitt), 17.–18. Jhdt., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 808/1. Foto Miloš Strnad.

růžového keře je podán odlišným způsobem – umělec v tomto případě zdůraznil spíše listoví než pichlavé trny. Špatně dochovaný nápis pod Mariinýma nohama snad můžeme doplnit tímto způsobem: *Unser Liebe Frau zu T[uras]*.

Pod inv. č. 808/1 (obr. 5) najdeme torzálně dochovaný škapulíř. Na jedné straně s monogramem IHS a křížem. Motiv byl pravděpodobně lemován květinovým vzorem. Motivika druhé strany je vzhledem k špatnému dochování nečitelná.

Z dětského hrobu č. 823 pochází relativně dobře zachovaný exemplář i se stuhou (inv. č. 823/1). Na jedné straně je znázorněna Panna Marie se zavřenýma očima a skloněnou hlavou, s nápisem ve spodní části *Monstra Te esse Matrem* (obr. 6). Druhá strana nese tisk s motivem uťaté hlavy světce s nezbytnou svatozáří (obr. 7). Pod hlavou je umístěn nápis *S. Anastasy Marty[r]*...

V dalším hrobě byly nalezeny opět dva kusy těchto textilií (inv. č. 1190/1). Na prvním škapulíři je vyobrazení polopostavy Panny Marie s Ježíškem v náručí (obr. 8). Hlava Panny Marie je na rozdíl od dítěte korunována. Za oběma postavami je patrná svatozář. Panna Marie má na ramenou pláště šesticípou hvězdu a v ruce drží škapulíř, který spouští duším v očistci, jež jsou znázorněny pod obloukem pod nohama Panny Marie. Vzhledem k poškození nemůžeme přečíst celý nápis, který je umístěn kolem dokola výjevu: *Er rötte uns aus aller Noht / Führe uns zu Jesu nach dem Tod[t] / [J]ungfrau Carmeliter / ... H. Scapulir/*. Druhá část škapulíře z téhož hrobu je opatřena kartuší s vepsaným majuskulním christogramem IHS s křížem, srdcem, třemi hřeby a květinovými motivy v rozích, pravděpodobně se jedná o motiv růží (obr. 9).

Obr. 6. Matku Boží se skloněnou hlavou (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 823/1. Foto Veronika Šulcová.

Abb. 6. Gottesmutter mit geneigtem Haupt (Ausschnitt), 17.–18. Jhdt., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 823/1. Foto Veronika Šulcová.

Obr. 7. Sv. Anastáz Perský (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 823/1. Foto Veronika Šulcová.

Abb. 7. Hl. Anastasius der Perser (Ausschnitt), 17.–18. Jhdt., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 823/1. Foto Veronika Šulcová.

Původ škapulíře

Výraz škapulíř, odvozený z latinského *scapula* (lopatky, plece), původně označoval přehoz přes řádové roucho, sloužící ve středověku k ochraně řeholního obleku při práci mnichů. V církevním prostředí se tedy jedná o široký pruh látky s otvorem pro hlavu nebo přehoz přes ramena s kapucí, jenž je posvěcenou součástí řádového oděvu (*scapularium*, Kafka 2009, 274). Se škapulíři byl velmi těsně propojen řád karmelitánů. Jeho řádový generál sv. Šimon Stock měl dne 16. července 1251 vizi, v němž mu Panna Maria podala hnědý škapulíř. Při vidění mu sdělila, že ti, kdož v tomto škapulíři zemřou, budou spaseni. Škapulíř byl obdařen ve 14. století Janem XII. výsadou – tzv. sobotní bulou, která zaručovala, že duše zemřelého bude nejbližší sobotu po jeho smrti vysvobozena z očiště. I když se jedná pravděpodobně o falsum, tato bula byla v průběhu staletí uznávána a potvrzena řadou papežů. Škapulíře obdařené různými milostmi měly i jiné řády, například servité užívali černý škapulíř s obrazem Panny Marie Bolestné, theatini blanžytně modrý (Neposkvrněné početí Panny Marie) a trinitáři bílý s červeno-modrým křížem a vyobrazením Nejsvětější Trojice. Laikové nosili rozměrově menší škapulíře (devocionální), kterým se však přičítal stejný duchovní účinek jako velkým řeholním škapulířům. Také ony byly posvěceny knězem a často je užívali členové náboženských bratrstev. Věřící neměl škapulíř téměř nikdy odkládat a nosil ho i v noci. Pokud se škapulíř z důvodu dlouhodobého užívání rozpadl, měl si jeho uživatel opatřit nový, na který automaticky přecházelo požehnání prvního, jenž musel být spálen. Podrobné návody na zacházení s tímto druhem škapulířů obsahují tisky náboženských bratrstev (Mathon 1884, 468; Mikulec 2013, 124–125, zde i podrobnější odkaz na předmětný tisk).

Laické škapulíře se vyskytují v několika podobách. Nejčastěji se jedná o dva čtvercové kusy textilie, které mohou být složeny i z několika vrstev látek (zejména plátna či hedvábí). Tyto čtverce jsou vzájemně spojeny tkanicemi nebo provázky. Nosily se zavěšeny na hrudi a šiji, na

Obr. 8. Panna Marie Škapulířová a nápis IHS (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 1190/1. Foto Veronika Šulcová.

Abb. 8. Jungfrau Maria vom Berge Karmel und Aufschrift IHS (Ausschnitt), 17.–18. Jhd., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 1190/1. Foto Veronika Šulcová.

holém těle. Vrchní části škapulíře byly zdobeny výšivkami, nášivkami a potisky. Nejoblíbenějšími motivy byly Panna Marie Škapulířová (Karmelská madona), hlava sv. Anastáze Perského, sv. Josefa, sv. Františka a Srdce Ježíšova a Mariina. Z tohoto typu škapulíře se vyvinula jednodušší forma jednodílného škapulíře, který se tak spíše přibližuje k textilním přívěskům. Ke vzniku tohoto redukovaného škapulíře vedly pravděpodobně mimo jiné i hygienické důvody. Jako škapulíře se také označují textilní pouzdra, která jejich majitelé nosili zavěšená na krku nebo je pokládali pod polštář. Tyto tzv. amuletové škapulíře obvykle obsahovaly drobné tisky, papírky s magickými znaky, relikvie, sušené byliny a další magické předměty z poutních míst. Sem spadají i tzv. devítkové políčkové škapulíře (též *brevierl*). Ty tvořilo škapulířové pouzdro se čtyřikrát přeloženým aršíkem papíru s devíti políčky ve třech řadách. Námětově se zde objevovaly zejména tzv. pomocníci v nouzi – sv. Jan Nepomucký, sv. Františkové apod. Centrální pole bývalo vyhrazeno Ježíši Kristu nebo Panně Marii, a to v podobě anagramu nebo grafiky

Obr. 9. Nápis IHS (výřez), 17.–18. století, Muzeum města Brna, inv. č. 1190/1. Foto Veronika Šulcová.

Abb. 9. Aufschrift IHS (Ausschnitt), 17.–18. Jhdt., Museum der Stadt Brno, Inv. Nr. 1190/1. Foto Veronika Šulcová.

milostného obrazu či sochy. Škapulíř doplňovaly přilepky s počátkem textu evangelia nebo samostatné tisky s domácím požehnáním. Amulet měl zajišťovat ochranu proti úmrtí, nemocem, přírodním živlům a nadpřirozeným silám. Jeho „ikonografický plán“ měl zajistit komplexní požehnání a ochranu všeho, co se týkalo lidského života a jeho vlastnictví, tak aby mohl předejít nebo vyléčit všechna možná onemocnění lidí i dobytka. Tyto škapulíře bývaly zabaleny do pergaménového papíru či plátna a vrchního textilního pouzdra, které bylo často zdobeno dracounovou výšivkou, případně mohly být uloženy v kovové schránce.

I když škapulíře byly církevně uznávanou devocionálií a byly oficiálně svěceny a řazeny mezi svátostiny, hranice mezi „pomocníkem ve víře“ a „pověrečným artefaktem“ byla velmi

tenká. V praxi tak spíše zajišťovaly vlastníkovu ochranu proti úmrtí, nemocem, přírodním živlům a nadpřirozeným silám (Zvonařová 2012, 162–163; Kafka 2009, 261 a 276–277).

Předlohy

Primární předlohy pro škapulířové obrázky, jakož i pro jinou devoční grafiku, představovaly sochy a obrazy milostných madon a dále obrazy svatých. Na předlohách pracovali i významní mistři své doby, což dokládá například grafika vzniklá u příležitosti korunovace svatokopecké Panny Marie z Olomouce. Kresebnou předlohu vytvořil Josef Winterhalter st. (1702–1769), další předlohy vznikly v dílně hlavního výtvarníka slavností Karla Františka Haringera (1686–1734) a uničovského grafika Ignáce Zeidlera (1701–1783). Korunovace milostných madon byl relativně složitý a zdoluhavý proces, který je z našeho hlediska důležitý hlavně datačně – podle podoby korunek na hlavě madony a dítěte můžeme usuzovat na časové zařazení *ad quem* nebo *ante quem* vzhledem ke korunovaci. Dalším určujícím prvkem jsou signatury objevující se na některých grafikách nebo jméno tiskárny, která grafiku vytiskla (např. Jakubek–Perůtka 2010, kat. č. 304; k problematice autorů devoční grafiky podrobněji viz Royt 1993, 22–23).

Panna Marie Škapulířová (Karmelská)

Na základě podrobného ikonografického rozboru můžeme zkoumané grafiky přiřadit k odpovídajícím milostným sochám a obrazům. V první řadě se zastavme u jedné z nejrozšířenějších grafik, a to u Panny Marie Škapulířové (Karmelské). V brněnské kryptě se dochovaly dva příklady této madony. Jedná se opět o tisky na hedvábí (inv. č. 803/1 a 1190/1) s vyobrazením stojící Panny Marie s děťátkem v náručí. Panna Marie má v ruce škapulíř, který dosahuje do očiště ve spodní části výjevu. Opisy se váží k tzv. dobré smrti. Při čtení špatně dochovaných opisů na brněnských exemplářích pomohla analogie ze sbírek jindřichohradeckého muzea (Běhalová 1995, 23, obr. I:23 – k popisu obrázku malá poznámka: Panna Maria podává duším v očiště škapulíř, nikoli žebřík). I když je ve článku uvedeno, že se jedná o latinský text, nápis je stejně jako u brněnského exempláře německý, odpovídající pravopisu z 18. století. Texty na obou obrázcích můžeme volně přeložit jako: „*Zachraň (Zbav) nás zde od vsí bídy / Přiveď nás po smrti k Ježíši / Marie, ty ozdobo Karmelitánů / Ochraňuj nás skrze škapulíř*“ [pozn. k překladu – ve zkoumaných případech se vyskytují dvě varianty úvodních slov, a to sloveso *retten* – zachránit a *röten* – zbavit]. Typově podobný škapulíř byl nalezen také v hrobě Heleny Pierony de Galliano († 1720), abatyše pražského kláštera sv. Jiří. Na jedné straně je vyobrazena Panna Marie s Ježíškem držící v ruce škapulíř s nápisem pod obrazem *Mater De Monte Carmeli* a nápisem nad nimi *ECCE IGNVM SALVTIS* a na druhé straně se sv. Anastázem Perským (nikoli sv. Benediktem z Nursie, jak je chybně uvedeno v citované publikaci Příběh pražského hradu, obr. na s. 396). Další obdobný exemplář uchovávají sbírky muzea v Jindřichově Hradci: jedná se o škapulíř zdobený měditiskovými obrázky Panny Marie Karmelské a hlavy sv. Anastáze (s příslušnými nápisy) z druhé poloviny 18. století (Zvonařová 2012, 165, obr. E:1, inv. č. 2889).

Zobrazování Panny Marie Karmelské zachraňující duše z očiště v kombinaci se sv. Anastázem Perským se udrželo i v dalších staletích, což potvrzuje i dochovaný exemplář z Dómského muzea v Salcburku (Keller 2010, 8.154, dále inv. č. 9.190–9.195). Různé podoby samostatně se vyskytujících Karmelských madon dokládají také analogie ze sbírek rakouského kláštera v Göttweigu (Lechner–Grünwald 2005, 245–247).

Matka Boží se skloněnou hlavou

K jedněm z nejnámějších milostných obrazů Panny Marie patří obraz Matky Boží se skloněnou hlavou (*Muttergottes mit dem geneigten Haupt*), který pochází z vídeňského kostela bosých karmelitánů v Leopoldstadtu. Legenda praví, že obraz objevil v Římě roku 1610 při asanaci budov páter Dominikus a Jesu Maria OCD (1559–1630). Obraz nalezený v hromadě sutí

vzal s sebou do karmelitského kláštera, kde jej ve své cele očistil, a brzy nato měl vidění, při kterém k němu Panna Maria sklonila hlavu. Po jeho smrti se obraz dostal do majetku kurfiřta Maxe Emanuela z Bavorska, a z Mnichova posléze díky císařské rodině do Vidně (Lechner–Grünwald 2005). Obraz byl nesčetněkrát kopírován, najdeme jej hned v několika kostelech a kláštorech v Rakousku i Bavorsku (podrobněji k tématu Aurenhammer 1956, 103–104). Pro dataci je zajímavý fakt, že tento milostný obraz byl korunován až roku 1931 (Šnajdroch 2000, 118).

Vyobrazení Matky Boží se skloněnou hlavou bylo také součástí škapulife z dětského hrobu č. 823 z brněnských krypty kostela sv. Jakuba. Jedná se o tisk na hedvábí doplněný nápisem: *Monstra Te esse Matrem*. Tato inskripce je počátkem modlitby k Matce Boží se skloněnou hlavou – citát má původ v mariánském hymnu z tzv. Mariánských hodin, jedná se o první nešpory římského breviáře. Tento nápis nacházíme jak na vídeňském obraze, tak na neméně slavné landshutské kopii (Lechner–Grünwald 2005, 178).

Nepřímých analogií je celá řada. V katalogu výstavy Mariánské obrazy z rakouského kláštera v Göttweigu je uveřejněno několik signovaných i nesignovaných tisků ze 17. až 18. století, a to včetně modlitby k této Panně Marii (analogue Lechner–Grünwald 2005, 177–181, modlitba s. 178; dále Salcburk – Keller 2010, kat. č. 9.198–9.204). K dokreslení velké popularity tohoto obrazu uveďme jen pro představu, že roku 1747 bylo vytištěno a posláno do Habeše, Indie a Nového světa na 60 400 těchto obrázků, roku 1752 bylo vytištěno dokonce 93 000 obrázků a landshutské voršilky dodnes vlastní přes stovku měděných tiskových desek především z 18. století. Grafiky byly převážně produkovány augsburskými rytci, nejznámějšími z nich byly listky od Johanna Melchiora Gutweina (od 1735) a Josepha Antona Zimmermanna (1705–1797; Lechner–Grünwald 2005, 180).

Ikograficky se jedná o typ Agiosoritissa, který byl v Itálii uctíván zejména prostřednictvím milostného obrazu v Ara Coeli v Římě. Napravo skloněná hlava a gesto ruky ve znamení přimlvy odkazují právě na tento obraz a také na původní byzantské předlohy (Aurenhammer 1956, 102).

Obr. 10. Panna Marie Tuřanská, Jan Kryštof Prentl, 2. polovina 17. století (před rokem 1689). Podle Royt 1993, obr. na s. 19.

Abb. 10. Jungfrau Maria zu Turans, Johann Christoph, 2. Hälfte 17. Jhdt. (vor 1689). Nach Royt 1993, Abb. auf S. 19.

Diva Tursanensis

Dalšími z řady tisků na hedvábí z krypty sv. Jakuba v Brně jsou dvě vyobrazení zpodobňující Pannu Marii Tuřanskou, jejíž kult zaznamenal největší rozkvět v období působení jezuitského řádu. Jeho významný člen Bohuslav Balbín (1621–1688) jí věnoval jeden ze svých četných spisů a v něm zaznamenal i nejstarší pověst vztahující se k této madoně:

Na dohled od chrámu Tuřanské Panny, na dostřel šípu je vesnička jménem Chrllice, majetek olomouckého biskupství. Odsud se jednoho večera po královské a vojenské cestě vracel domů ze své každodenní práce muž v nejllepších letech, vážený pro své skutky a přirozenou autoritu. Došel k místu, kde nyní stojí chrám, když vtom spatřil, že z nedalekého místa září podivuhodné světlo, šíří se na všechny strany a vysílá své paprsky bez překážek. V trnitém keři, odkud zářilo světlo, nebylo slyšet žádné praskání ohně, světlo se šířilo naprosto tiše, nebylo vidět žádný dým, nešlehaly žádné nestejněmorné plameny, jak

tomu obvykle u ohně bývá. Onen statečný muž si nemohl poručit, zvláštní světlo vábilo jeho zvědavý pohled... uprostřed trní stála Panenská Matka s Dítětem a od ní vycházelo ono nebeské světlo mocným proudem jako ze svého pramene. (...) Hned vzal Madonu do náručí a vydal se rovnou domů (...). Socha v noci zmizela a po krátkém hledání ji našli na stejném místě jako prvně, to se opakovalo i následující den. Lidé ze vsi se tak rozhodli soše postavit na tom místě chrám (Balbín 2010, 54–56 a 68–70).

Na základě této pověsti byla soška zobrazována obklopena růžovým trním. Ikonografický typ se ustálil na trůnící madoně s dítětem na pravé straně, které drží v rukou jablko. Madona má v levé ruce žezlo. Opis *Vera Effigies Miraculose B.V. M. Tursanensis* potvrzuje pravost „obrazu“ a také druhý nápis *Unser Liebe Frau zu T[uras]* evokuje, že se jedná o Pannu Marii Tuřanskou. Pro dataci jsou důležité záznamy o provedení zlatnických prací z konce 17. století. V dílně Jana Jakuba Wegelina byl v roce 1683 vyroben stříbrný trůn, z roku 1689 pochází stříbrné roucho a obě koruny (Krsek–Kudělka–Stehlík–Válka 1996, kat. č. 278). Ty se liší od tvaru korun z doby kolem roku 1658, v němž byl vydán Balbínův spis (Balbín 2010, frontispis), nebo od grafiky Jana Kryštofa Prentla (obr. 10; činný v Praze 1675–1704; Royt 1993, obr. na s. 19), u které vzhledem k zobrazení koruně můžeme konstatovat, že vznikla *ante quem* 1689. Obě Tuřanské madony nalezené v kostele sv. Jakuba v Brně byly vytištěny po tomto datu.

Nepřímou analogii s bohatější ikonografií najdeme ve sbírkách Dómského muzea v Salcburku. Jedná se o mědirytinu z druhé poloviny 18. století, na které vidíme sedící Pannu Marii s Ježíškem, obklopenou trním a nápisem nad hlavou *Lilium inter Spinis* (Lilie mezi trním). Pod Mariiným trůnem jsou zobrazeny budovy kláštera a kostela, ve středním plánu spatříme výjev nalezení zázračné sochy a v popředí Cyrila a Metoděje, jak vyhánějí pohanské modly. Na spodním okraji je pak umístěn nápis *B. V. M. Turas* (Keller 2010, inv. č. 292).

Ochrana svatých

Součástí škapulíře z výše uvedeného hrobu č. 823 byl i další tisk s uťatou hlavou mučedníka sv. Anastáze Perského (podrobněji ke křesťanské tradici kultu Anastáze Perského viz Michalčáková 2014, 12–24). Ten byl vzýván při bolestech hlavy a proti posedlosti (Keller 2010, 295). Ne nadarmo jej můžeme nalézt například na tzv. loretském čepečku z jindřichohradeckého muzea (Zvonařová 2012, 164, inv. č. N1910). Tyto čepečky sloužily jako ochranný prostředek proti bolestem hlavy a jako ochrana proti dětskému psotníku. Čepečky mají čtyřboký tvar, byly vyrobeny nejčastěji z hedvábí a potištěny obrázky světců. Jejich označení je odvozeno od Panny Marie Loretské, která se mezi vyobrazeními vyskytuje nejčastěji (Zvonařová 2012, 162, 164 a 166). Svatý Anastáz Perský byl také zobrazován na náboženských medailkách, ať už samotný nebo s dalšími svatými ochránci před nemocemi (Keller 2010, kat. č. 6.557 a 6.559).

Další devoční tisk na hedvábí z téže lokality zobrazuje sv. Františka z Pauly (inv. č. 806/2), poustevníka a zakladatele paulánského řádu s pověstí divotvůrce. Svatý František z Pauly byl ochráncem proti moru a mezi jeho zázraky patřilo vzkříšení mrtvého dítěte (Rulíšek 2005, ne-str.). Na svatých obrázcích jej můžeme vidět buď v polopostavě, opírajícího se o hůl nebo je zobrazován s nemocným dítětem. Příkladem budiž svatý obrázek z Dómského muzea v Salcburku, na němž světec pokládá ruku na hlavu nemocného dítěte, jež před ním drží klečící žena. Na slunci je nápis *Deus charitas est*, tj. Bůh je milosrdný (Keller 2010, kat. č. 9.419 a 9.418).

IHS

Zkratka IHS se velmi často objevuje na rozličných liturgických předmětech, škapulíře nevyjímaje. Většinou je interpretována jako *Iesus Hominum Salvator*, tj. Ježíš spasitel lidí. První ze zde prezentovaných památek s nápisem IHS byla součástí škapulíře s vyobrazením Panny Marie Karmelské (inv. č. 1190/1). V případě druhého exempláře nebylo možné vzhledem k poškození ústředního motivu provést jeho bližší identifikaci (inv. č. 808/1).

Podobné velmi dobře zachované breviářky (*breverl*) známe ze sbírek jindřichohradeckého muzea (Zvonařová 2012, N 1909) nebo Dómského muzea v Salcburku (Keller 2010, kat. č. 9.536 a 9.537). Tisky sloužily buďto jako schránky na amuletové škapulíře (*breverl*) a obsahovaly tzv. devítkové tisky, nebo – jak ukazují sbírkové předměty ze Salcburku – mohly být součástí i „normálních“ škapulířů (Keller 2010, kat. č. 10.1 a 10.2).

Závěr

Cílem této práce bylo ikonografické určení hedvábných textilií nalezených při archeologických výzkumech krypty kostela sv. Jakuba v Brně. Můžeme konstatovat, že vyobrazení, resp. nápisy v jednotlivých případech jsou tyto:

- inv. č. 803/1 – Panna Marie Škapulířová (Karmelská)
- inv. č. 806/1 – Panna Marie Tuřanská
- inv. č. 806/2 – sv. František z Pauly
- inv. č. 806/3 – Panna Marie Tuřanská
- inv. č. 808/1 – nápis IHS
- inv. č. 823/1 – Matka Boží se skloněnou hlavou a sv. Anastáz Perský
- inv. č. 1190/1 – Panna Marie Škapulířová (Karmelská) a nápis IHS

Uměleckohistorická datace souhlasí s archeologickou situací. V případě Tuřanských madon se vzhledem k zobrazeným korunám s velkou pravděpodobností jedná o tisky vytvořené po roce 1689. Také německý pravopis na obrázcích Karmelských madon odpovídá této době.

V našem souboru můžeme označit jako škapulíře v pravém slova smyslu inv. č. 803/1, 823/1 a 1190/1, v případě inv. č. 808/1 se s největší pravděpodobností jedná o pouzdro k amuletovému škapulíři (*breverl*). U dalších tisků (inv. č. 806/1, 2, 3) nelze na základě dostupných údajů kvalifikovaně rozhodnout k čemu sloužily, resp. čeho byly součástí.

Poděkování

Děkujeme Bc. Veronice Šulcové a Mgr. Antonínu Zůbkovi, PhD., za konzultace a poskytnutí fotografií, PhDr. Martinu Musílkovi, PhD., a Mgr. Jitce Opletalové za překlad a konzultace německých nápisů a textů.

Prameny a literatura

- AURENHAMMER, H., 1956: Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Wien.
- BALBÍN, B., 2010: Diva Turzazensis. Brno [překlad knihy z r. 1658].
- BĚHALOVÁ, Š., 1995: Kramářské tisky ze sbírek Okresního muzea v Jindřichově Hradci věnované mariánským poutním místům v jižních Čechách, Jindřichohradecký vlastivědný sborník 7, 13–36.
- BIEDERMANN, H., 2008: Lexikon symbolů. Praha.
- HOŠKOVÁ, M., 1996: Poutní místa na Moravě a ve Slezsku ve světle lidové zbožnosti, Střední Morava, 13–21.
- JAKUBEK, O.–PERŮTKA, M., 2010: Olomoucké baroko. Výtvarná kultura z let 1620–1780. Část 2. Katalog. Olomouc.
- KAFKA, L., 2009: Dárek z poutí, poutní a pouťové umění. Praha.
- KELLER, P., 2010: Glaube und Aberglaube. Amulette, Medaillen und Andachtsbildchen. Salzburg.
- KRSEK, I.–KUDĚLKA, Z.–STEHLÍK, M.–VÁLKA, J., 1996: Umění baroka na Moravě a ve Slezsku. Brno.
- LECHNER, G. M.–GRÜNWARD, M., 2005: „Unter deinen Schutz...“. Das Marienbild in Götting. Götting.
- MATHON, J. P., 1884: Život nejblahoslavenější Bohorodičky Panny Marie a jejího panického chotě sv. Josefa, patrona církve svaté, dědice země české, ochránce císař. rodu Habsburků. Brno.

- MICHALČÁKOVÁ, J., 2014: Relikvie svatého Anastáze Perského. Kult svaté hlavy a jeho pojetí v křesťanské tradici. In: Jedinec a evropská společnost od středověku do 19. století (Kalous, A.–Stejskal, J.–Šrámek, J., edd.), 12–24. Olomouc.
- MIKULEC, J., 2013: Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích. Praha.
- PŘÍBĚH PRAŽSKÉHO HRADU 2003: Příběh Pražského hradu. Praha.
- ROYT, J., 1993: České nebe. Katalog výstavy. Praha.
- RULÍŠEK, H., 2005: Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie. Hluboká nad Vltavou.
- ŠTAJNOCHR, V., 2000: Panna Maria Divotvůrkyně. Uherské Hradiště.
- ŠULCOVÁ, V., 2012: Textilní nálezy z dětských pohřbů z krypty kostela sv. Jakuba v Brně. In: Textil v muzeu. Dětský textil a textilní hračka, 22–27. Brno.
- ŠULCOVÁ, V.–ZŮBEK, A., 2012: Hrobové textilie z krypty kostela sv. Jakuba v Brně, Fórum pro konzervátory-restaurátory, 37–42.
- ZVONÁŘOVÁ, A., 2012: Amulety ve sbírce Muzea Jindřichohradecka, Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska 24, 162–170.

Zusammenfassung

Die Skapuliere aus der St. Jakobskirche in Brno

Ziel der vorliegenden Arbeit war es, die bei den in der Krypta der Brünner St. Jakobskirche durchgeführten archäologischen Grabungen entdeckten Seidentextilien ikonographisch zu bestimmen. Wir können festhalten, dass die Darstellungen, bzw. Aufschriften auf den Artefakten in den einzelnen Fällen wie folgt sind:

- Inv. Nr. 803/1 – Jungfrau Maria vom Berge Karmel
- Inv. Nr. 806/1 – Jungfrau Maria zu Turas
- Inv. Nr. 806/2 – Hl. Franz von Paola
- Inv. Nr. 806/3 – Jungfrau Maria zu Turas
- Inv. Nr. 808/1 – die Aufschrift IHS
- Inv. Nr. 823/1 – Gottesmutter mit geneigtem Haupt und Hl. Anastasius der Perser
- Inv. Nr. 1190/1 – Jungfrau Maria vom Berge Karmel und die Aufschrift IHS

Die kunsthistorische Datierung stimmt mit der archäologischen Situation überein, im Falle der Madonnen von Turas handelt es sich im Hinblick auf die dargestellten Kronen mit hoher Wahrscheinlichkeit um nach dem Jahr 1689 angefertigte Seidendrucke. Auch die deutsche Rechtschreibung bei den dargestellten Karmeliter-Madonnen entspricht dieser Zeit.

Als Skapuliere im buchstäblichen Wortsinn können wir aus unserer Kollektion Inv. Nr. 803/1, 823/1 und 1190/1 bezeichnen, im Falle von Inv. Nr. 808/1 handelt es sich höchstwahrscheinlich um ein Täschchen für Skapulier-Amulette (Breverl). Bei den weiteren Aufdrucken (Inv. Nr. 806/1, 2, 3) lässt sich anhand der verfügbaren Angaben nicht qualifiziert bestimmen, wozu sie dienten, bzw. zu was sie gehörten.

Mgr. Andrea **Husseiniová**, Moravská galerie v Brně, Husova 18, 662 26 Brno, Česká republika, husseiniova@seznam.cz

Mgr. Věra **Šlancarová**, Ph.D., Brno, vera.slancarova@centrum.cz

